

УДК 811.161.2'27'276.6:598.2

НАЗВИ ПТАХІВ ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВОКРАЇНОЗНАВСТВА

Дарія Добрусинець

Львівський національний університет імені Івана Франка

Розглянуто назви птахів. З'ясовано походження цих найменувань, їхню здатність утворювати зменшено-пестливі форми, можливість бути базою при творенні прізвищ, топонімів. Подано до них синоніми. Виявлено їх як елемент фразеологізмів, стійких народних порівнянь, загадок, лічилок. Указано на вживання цих номенів у різних жанрах усної народної творчості та в художній літературі.

Ключові слова: мова, культура, лінгвокраїнознавство, назви птахів: ворон, ворона, гайворон, галка, голуб, горобець, дрізд, дятел, жайворонок, журавель.

Проблема взаємозв'язку і взаємодії мови і культури, з урахуванням специфіки своєрідності феноменологічних підходів до неї, може бути зарахована до „вічних” проблем, повз які не проходить жоден філософ, лінгвіст чи дидактик.

„Будь-яка мова обслуговує усі соціокультурні потреби її носіїв. Носії мови завжди мають можливість вплинути на мову для вирішення цих потреб. Мови і культури інших народів можна розглядати як складову частину загальної духовної культури, елементи якої по-різному розуміють, зіставляють і описують” [12: 2].

Проблема взаємозв'язку мови, культури, етносу не нова. Ще на початку XIX ст. її намагалися вирішити німецькі вчені – брати Грімм, ідеї яких знайшли свій розвиток у 60-70 рр. XIX ст. в працях О. Афанасьєва, Ф. Буслаєва, О. Потебні.

Вивчення культури через мову – ідея також не нова. Про це писали А. Брюкнер, В. Іванов, В. Топоров, М. Толстой, С. Бартмінський та ін. Ці дослідники розглядають культуру не просто як суміжну з лінгвістикою науку, а як феномен, без глибокого аналізу якого не можна досягти тайнства мови і тексту [8: 28].

„Мова не тільки пов'язана з культурою: вона виростає з неї і виражає її. Мова одночасно є і засобом створення, розвитку, зберігання (у вигляді текстів) культури, і її частиною, тому що за допомогою мови створюються реальні, об'єктивно існуючі твори матеріальної і духовної культури” [8: 28]. На основі цієї ідеї виникає наука – лінгвокраїнознавство.

Лінгвокраїнознавство – це „галузь мовознавства, пов'язана з поглибленим вивченням кумулятивної (нагромаджувальної) функції мови, її здатності до відображення і збереження у своїх знаках інформації про етнокультурну спадщину народу” [15: 292].

Проблеми лінгвокраїнознавства висвітлені у працях Є. Верещагіна, В. Костомарова, Ю. Прохорова (Росія), Р. Зорівчак, В. Бабича, Г. Онкович, А. Євграфової, А. Волошиної, Л. Дяченко (Україна) та ін.

Вивчення лексичного складу мови – один із найважливіших напрямків у лінгвокраїнознавстві.

У лексичній української мови досить цікаву, помітно численну тематичну групу становлять назви птахів.

К. Лінней започаткував наукове дослідження в орнітології, дав класифікацію птахів.

Орнітоніми вивчали І. Верхратський (його по праву можна назвати основоположником дослідження та систематизації української орнітологічної номенклатури й термінів), Л. Булаховський, А. Критенко, Г. Богуцька, Л. Мойсеєва, В. Бойко, Я. Закревська та ін.

Багато птахів живе століттями, а їх назви мають значення своєрідних свідчень і для мовознавства, і для культури народу. Яскраво простежується зв'язок цих найменувань з життям народу, з його історією. Такі номени є цінною пам'яткою духовного доробку народу, до якого належать і мистецтво, і філософія, і релігія, і народна етика та мораль, що витворилася на терені того краю, де живе нація.

Лексико-тематична група назв птахів складалась історично, у процесі пізнання людиною навколишнього світу, виділення їх з-поміж інших істот через порівняння і називання.

Найменування птахів відзначаються давністю походження, семантичною смікістю, розгалуженою синонімією та структурною різноманітністю.

„Слово „птах” своїм корінням сягає ще праслов'янського періоду і належить до спільнослов'янського лексичного фонду, як і чимало назв найбільш поширених представників орнітофауни. Маючи давню історію, воно віками збагачувалося мудрістю, глибиною, влучністю народної думки” [2: 26].

Г. Богуцька зазначає: „Назви птахів утворювалися різними шляхами: і внаслідок переосмислення значень загальновідомих слів, і в результаті виникнення звуконаслідувань, і шляхом різноманітних дериваційних утворень від уже існуючих у мові твірних основ, і від запозичень та калькувань з інших мов. Виникнення кожного окремого найменування птаха пов'язане з практичною діяльністю людей, з пізнавально-інформативним нагромадженням знань, іноді просто з етикетуванням навколишніх об'єктів, щоб запам'ятати їх за якимись ознаками, точно описати вже у самій назві” [1: 73].

Птахи настільки звичні для нас, що ми не уявляємо навколишнє середовище без них. Одних пташок люблять, оберігають, інших – не люблять, зневажають. Іноді справжня цінність птаха не збігається з народним ставленням до нього, і це знаходить своє відображення у назві.

Предметом цього дослідження є назви деяких птахів (ворон, ворона, галка, гайворон, голуб, горобець, дрізд, дятел, жайворонок, журавель); ці найменування є носіями національно-культурної інформації.

Яскравим представником орнітофауни є **ворон**.

Лексема *ворон* у сучасній українській мові вживається зі значеннями: 1. Великий хижий птах із блискучим чорно-синім пір'ям, що живе подалі від осель (переважно в лісі). 2. Рід гри, де імітується напад ворона на курчат, яких захищає квочка [14: Т.1: 740]: „Чорний ворон кричав на верхівці обпаленої сосни” (О. Донченко); „Панночка виглядає дівчат, що грають у «ворона»” (Л. Яновська).

Слово *ворон* походить від псл. **voгнь* «крук» – споріднене з лит., прус. *warnis* “тс”; іє. **ueг* може бути звуконаслідувальним, паралельним до кореня **ker-/kog-/kr-*, звідки укр. *крук*, *крюк* [5: Т.1: 427].

Синонімами до найменування *ворон* виступають назви *крук*, діал. *крюк*, *крак*: „Над полями маячили зграї круків” (А. Шиян); „Галок, круків, ворон сила На стрісі зібралось!” (П. Гулак-Артемівський); „Не дурний крак пустити з рук” (Прислів'я та приказки).

Іменник *вóрон* може вживатися з означеннями *старий, чорний* та ін.: „По дівчиноньці отець-мати плаче, а по козакові чорний вóрон кряче” (А. Метлинський).

Лексеми *ворон, крук* є елементами фразеологізмів: *куди і ворон кістюк (кості) не заносить* – дуже далеко, в найдаліше місце [17: Кн.1: 145]; „Кому ворон над головою кряче, той має щастя собаче”; „Крукові і мило не поможе”; „Не штука втрелити крука, як сидить, але штука, як летить” (Прислів'я та приказки).

Найменування *вóрон* входить до складу лічилки: „Повсідалися на гілку Два вóрони, горобейко, Три сороки, соловейко...”

У народних піснях та казках уживаються назви *вóрон, крук*, діал. *крак*: „Ой кряче, кряче та чорний вóрон Та на глибокій долині...” (Пісня); „Прийшов вóрон до кошари, побачив на курені для чабанів сир та й урвав собі великий шмат сиру” (Казка); „Під хмарами круки стадами літали, І бурю битва гриміла” (Пісня); „Полети ж ти, кряче, де матінка плаче” (П. Чубинський).

Від номенів *ворон, крук* утворилися прізвища: *Вóрон, Вороневич, Вороненко, Воронин, Воронич, Воронський, Воронюк, Вороняк* [13: Т.1: 170], *Крук, Круківський* [13: Т.1: 546].

Із *вороном* пов'язана народна прикмета: „Вóрон до обіду віщує гостя”.

У народі вóрона і ворону сприймали як різних птахів. Вóрон – нечистий, зловісний птах, пов'язаний із світом мертвих. Разом із тим він уважається мудрим віщуном, який володіє таємницями: передбачає смерть, нашествия ворогів. У козацьких піснях – це вірний страж убитого.

Існує повір'я, що ключі від вирію були колись у вóрона, але він якось прогнівив Бога і ключі передали зозулі.

У замовляннях чорний ворон виконує роль жерця, який творить обрядодійство: сідаючи на мертвого, випиваючи кров, він продовжує в собі життя.

Народні уявлення українців чітко виявляють диявольську природу сімейства воронячих. На думку людей, вóрона створив диявол. Чорт приймає подобу чорного ворона, літає вночі по дворах і запалює стріхи. Вірили, що „чорти у подобі ворона літаються і кружляють над будинком чаклуна, який помирає, щоб допомогти його душі вийти з тіла. Вважали також, що відьму можна розпізнати по чорному вóрону, який прилітає до її хати” [4: 401].

Птах символізує пожадливість, корисливість, кар'єризм; коли кричить крук спльовують, як і в тих випадках, коли бояться зурочення або пристріту [6: 115].

Характерним представником світу пернатих є **ворона**.

Слово *ворона* має значення: 1. Хижий птах із чорним або сірим пір'ям, що живе на деревах поблизу населених пунктів; 2. перен., зневаж. Про неухважну людину – гава, роззява [14: Т.1: 740]: „Пролетіла ворона і сіла на тину” (М. Коцюбинський); „– Дітей малих за що посадив? – По приказанію вашому, за бунт. – Ворона! – крикнув на його, – по приказанію вашому!... – затвердив та кажеш одно” (Панас Мирний).

Лексема *ворона* походить від псл. *vogŋь «вóрон», «крук», що спостерігається і в інших індоєвропейських мовах: пор. лит. *vārpa* «ворона», лтс. *vārpa*, прус. *wagne* [5: Т.1: 427].

Синонімами до найменування *ворона* є *гава, гавря* (діал.): „В синім небі зграї гав, вітер кучерявий” (В.Сосюра); „Зовсім осінь! У полі пусто, тільки гаврі літають” (Є. Гребінка).

Іменник *ворона* може вживатися з означеннями *сіра, чорна* та ін.: „Вітер чорну ворону вгорі забивав, і вона мимоволі боком летіла та крякала” (П. Тичина).

Слово *ворона* входить до складу фразеологізмів, стійких народних порівнянь, загадок: *біла ворона* – той, хто виділяється серед інших чимось незвичайним, зовсім не схожий на інших [17: Кн.1: 243]; „Від ворон одстала, до пав не пристала”; „І задрипана ворона своїм дітям оборона” (Прислів'я та приказки); *дре сі як ворона* – голосно кричить, докучає [18: 31]; „Хто це каже: “Кар-кар-кар”? Хто літає поміж хмар? Це дзьобата горда пані Ходить в сірому жупані. Як зветься ця матрона? Знають всі, що це...” [Ворона] (Загадка).

Назва *ворона* вживається в українських народних казках: „Зловила ворона рака і понесла понад водою у дзьобі”; „Полетіла ворона за море та й принесла масла і води”.

Слово *ворона* стало базою для творення прізвища *Ворона* [13: Т.1:170].

Є народні прикмети, пов'язані з *вороною*: „Ворони здійсмаються догори – на дощ”; „Ворони взимку кружляють у повітрі – перед снігом”.

На позначення пташеняти *ворони* або *ворона* вживаються назви *вороненя*, *вороненятко* та *вороня*.

Використовуються збірні іменники *вороння*, *вороняччя*.

У світі пернатих є птах **гайворон**.

Слово *гайворон* (діал. *грайворон*) уживається зі значенням „перелітний птах родини воронових з блискучим чорним пір'ям” [14: Т.2: 15]; „А із степу гайворони До його летять” (Т. Шевченко); „Соколи небавом десь поділись, але чимало птиці було тоді в степу й без них: і дрохви, і журавлики, і тетеруки, і горлиці, і гуси, і качки, і грайворони” (О. Ільченко).

Лексема *гайворон* походить від псл. *gájъvogъ, *gávogъ; утворена з основи дієслова *gá(j)-, що виступає в др. гаяти “каркати” [5: Т.1: 452].

Найменування *гайворон* має синонім *грак*: „По чорній лисніючій ріллі поважно ходили граки, колупаючись білими дзьобами в землі” (О.Копиленко).

Іменник *гайворон* може вживатися з означеннями *старий*, *чорний* та ін.: „У верховіттях упевнено ярмаркували чорні граки” (О.Гончар).

Номен *гайворон*, *грак* засвідчені у фразеологізмах, стійких народних порівняннях, загадках: *ловити граків* – про неухажного, роззяву [6: 153]; „Сорока сороці, ворона вороні, грак гракові, дурак дуракові” (Прислів'я та приказки); „Висока дівчина, огрядна, на виду біла, а коса, як гайворон, чорна, аж до колін” (О. Стороженко); *вовтузиться як грак на гнізді* – довго порпається; *як із грака соловей* – нікчемний, негодящий [18: 41]; „Чорномазий, білодзьобий, Він за плугом важко ходить, Черв'ячків, жучків знаходить – Сторож вірний, друг полів, Перший вісник теплих днів” [Грак] (Загадка).

Назви *гайворон*, *грайворон* уживаються в українських народних казках, коломийках: „Але не встигла вона ще й доказати цього, а хлопці вже поставали гайворонами та й зникли десь далеко в лісі”; „Вітрова мати теж нічого не чула про те і, як прийшов її син додому, спитала його, чи не знає він, у якому краю живуть сім братів, що стали у людей грайворонами” (Казки); „Ой летіли гайворони понад Чорним морем, Заплакали молод-бранці, сидячи в неволі” (Коломийка).

Лексеми *гайворон*, *грак* стали базою для творення прізвищ *Гайворонський* [13: Т.1: 181], *Грак* [13: Т.1 :242].

З *граком* пов'язані народні прикмети: „Побачив грака – весну зустрічай; „Граки прилетіли рано – весна буде тепла”.

На позначення дитинчати *гайворона* засвідчені номен *гайвороненя*, *гайвороня*, *гайворонятко*.

Уживається збірний іменник *гайвороння*.

У птаха є своє свято – 17 березня, коли граки заселяють ліс; хто народиться цього дня, буде турботливим господарем. Ворожили на своє майбутнє за грациним гніздом: утримається воно на вітрах і дощах – добре, а коли буря скине гніздо – погана прикмета. Підібрана на ріллі грачина пір'їна – кращий оберіг від людського ока та нечистої сили [6: 153].

Почесне місце у світі пернатих посідає **галка**.

Назва *галка* представлена у значеннях: 1. Птах родини воронових з чорним пір'ям, блискучим на спині. 2. перен. Шматочок чого-небудь м'якого, зліпленого в кульку [14: Т.2 :20]: „Упаде із неба промінь, Дим пов'ється з димарів, На току підніме гомін, Згряя галок і граків” (Я. Щоголів); „Відриваючи по шматку мамалигу та бгаючи її в руках на галки, він мачав ті галки в юшку з квасолі” (М. Коцюбинський).

Слово *галка*, очевидно, похідне від псл. *gaľь* „чорний”, що вбачається в схв. гао (ж.р. гала) „чорний”, „брудний” [5: Т.1: 461].

До номена *галка* є синоніми *галиця*, *кава* (діал.): „Постихало птаство серед ночі, навіть круки й галиці мовчать” (Н. Забіла); „Чорні кави, чорні врани круту гору вкрили” (Дума).

Назва *галка* має зменшено-пестливі форми *галонька*, *галочка*: „Не що [ніщо] вище й не літає, Сивий сокіл з галоньками” (М. Чубинський); „Летять галочки у три рядочки, А зозуля попереду” (І. Нечуй-Левицький).

Іменник *галка* може вживатися з означеннями *маленька*, *чорна* та ін.: „Ой полети, галко, ой полети, чорна, Да й на Січ риби їсти” (Пісня).

Найменування *галка* входить до складу прислів'їв, стійких народних порівнянь: „Маленька галка, та рот великий” (Прислів'я та приказки); *товчеться як галка на гнізді* – перебуває у постійних клопотах; *чорний як галка* – про чорняву людину [18: 35].

Лексема *галка* та її зменшено-пестлива форма *галочка* засвідчені в українських народних піснях та казках: „Ой принеси, галко, ой принеси, чорна, Від коханого вісти” (Пісня); „Не плач, галочко, ти будеш у нас за дочку; ми будемо тебе любити як рідну дитину” (Казка).

Назви *галка*, *галонька* стали базою для творення прізвищ: *Галка*, *Галкевич*, *Галкин*, *Галко*, *Галонька* [13: Т.1: 187].

З *галкою* пов'язана народна прикмета: „Галки згряями літають – на дощ”.

На позначення пташеняти *галки* функціонують номени *галча*, *галченя*, *галченятко*.

Використовуються збірні іменники *галич*, *галиччя*.

Галки схильні до зграйного життя. Це явище породило в Україні вірування, що в них є громадський суд, причому іноді всі вони гуртом убивають свого співчлена, який завинив.

У замовляннях цей птах пов'язаний із небесними символами: Сонцем, Місяцем, Зорями-зірницями. Галочка в деяких народних піснях – це дівчина, яка даремно тужить за милим: „Чорна галочка-невеличка По доріжці скаче, Дурна дівчина, нерозумна, За козаченьком плаче” [4: 402].

Важливе місце в українській орнітофауні займає **голуб**.

Лексема *голуб* (*голубіна*) виступає у значеннях: 1. Птах ряду голубоподібних із різнобарвним пір'ям та великим волом. 2. розм. Пестливе називання чоловіка, переважно при звертанні. 3. заст. Прикраса з паперу, воску або інших матеріалів, що

має вигляд такої птиці; // Виріб з тіста у вигляді такої птиці [14: Т.2: 118]: „Біля голубника хтось з хлопців возився з голубами” (А. Головка); „Ой вилітає голубина з України, вироняє сизе перо на долині” (П. Чубинський); „Дивись, голубе, щоб все було культурно” (О. Корнійчук); „Перед образами висіли на шовкових рушниках голуби, зроблені теж зі шпалерів” (Г. Квітка-Основ'яненко); „Одні руки скручували зубчасті качалки в шишки, другі ліпили голуби, треті наліплювали з чорнушки очі” (І. Нечуй-Левицький).

На позначення самки *голуба* використовується номен *голубка* (*голубина*). Цей іменник уживається також як пестливе називання дівчини, жінки (здебільшого у звертаннях) [14: Т.2: 119]: „Туркоче сонце в деревах, голубка по карнизу” (П. Тичина); „Ганнусю, рибко, душко, любко, Рятуй мене, моя голубко” (І. Котляревський); „З-за дерева пурхнула голубина” (П. Тичина).

Найменування *голуб* походить від псл.**golobъ*. Дальша етимологія остаточно не встановлена [5: Т.1: 555].

Синонімами до назви *голуб* (*голубка*) є *гуля* (дит., фольк.), *горлиця* (дикий голуб): „Ой, ну, люлі, налетіли гулі” (Пісня); „В розлогій кроні дуба туркотіли ніким не сполохані горлиці” (А. Шиян).

Уживаються зменшено-пестливі форми *голубок*, *голубочок*, *голубонька*, *голубочка*: „Чубчик, сивий голубок, Живе на голуб'ятні” (І. Муратов); „Схилилися верхи докупочки, гей, сіли-впали аж два голубочки”; „Не до пари голубоньці Горобець, хоч який він прехороший молодець”; „А ще й ширший на дубочку, Кличе голуб голубочку” (Пісні).

Іменник *голуб* (*голубка*) вживається з означеннями: *бідний*, *білий*, *білогрудий*, *білокрилий*, *брунатний*, *зелено-сизий*, *легкокрилий*, *сизий* та ін.: „Він дуже любив Легкокрилих, веселих Прудких голубів. В голуб'ятні у нього Яких не було – Сизі, білі, брунатні – Крило у крило” (В. Бичко); „Ой полетить, до вікна припадить голубки білокрилі” (О. Олесь).

Лексема *голуб* (*голубка*) є елементом фразеологізмів, стійких народних порівнянь, загадок: *сивий* (*сива*), *як голуб* (*голубка*) – повністю сивий (*сива*) [17: Кн.1: 188]; „Голуб гукає, як пари шукає” (Прислів'я та приказки); *любляться як голубів пара* – у повній злагоді, дружно живуть” [18: 39]; „Гандзя душка, Гандзя любка, Гандзя мила, як голубка” (Пісня); „Мов сизая голубонька, Село облетіла. У всіх була, всіх бачила, Всі повеселіли” (Т. Шевченко); „Три дочки – як голубочки!” (П. Мирний); „Вранці вийду я із хати, Щоб пташок нагодувати, Як матуся, вони ніжні, Чорні, сірі, білосніжні, Сиві, світло-голубі... Це туркочуть” [Голуби] (Загадка).

Найменування *голуб* (*голубка*) вживається в українських народних піснях та казках: „Голуб на черешні, голубка на вишні, Скажи, мій миленький, що маєш на мислі” (Пісня); „Ой чи то довго вони жили, чи ні, аж з тих кісточок та вилетів голуб – і такий гарний, сизий та волохатий”; „Потім знов голубка каже” (Казки).

Від назви *голуб* (*голубка*) творяться прізвища: *Голуб*, *Голубка*, *Голубенко*, *Голубик*, *Голубчак*, *Голубчик*, *Голуб'як* [13: Т.1: 226].

На позначення дитинчати *голуба* вживаються найменування *голубеня*, *голубенятко*, *голуб'я*, *голуб'ятко*.

Є народні прикмети, пов'язані з *голубом*: „Голуби воркочуть – буде тепла і гарна днина”; „Де водяться голуби, там хата не горить”.

Голуб – символ Великої Богині; у християнстві – символ Святого Духа; у фольклорі та літературі – символ любові, злагоді, ніжності. В Україні голуба пов'язували також із божеством грози, блискавиці, дощу. Із занепадом язичництва

змінюється і символ голуба, який пов'язується із Святим Духом. Поширеним було вірування, що душа людини після смерті може втілюватися в голуба. З цим, очевидно, пов'язана категорична заборона вживати у їжу голуб'яче м'ясо. Тих, хто знищував голубів, вважали великими грішниками.

У фольклорі та літературі XIX–XX ст. голуб найчастіше символізує подружню вірність, чисте кохання [11: 36].

Українці здавна опоетизовують голубів, наділяючи їх найкращими людськими рисами. Голуб став символом чоловіка, парубка, батька, голубка – жінки, дівчини, матері. До батька, чоловіка, хлопця часто зверталися *голубе сивий, голубчику сизокрилий*, до жінки, дівчини, матері – *голубонько сизокрила, сивая голубонько* [11: 36].

Напередодні різдвяних свят у західних регіонах України виготовляли прикраси – голубки: до випорожненої шкаралупи яйця прилаштовували рожеві крила й голівку птаха. Прикраси робили також з паперу, підвішуючи їх до стелі [10: 130].

На святинях українців – рушниках – чи не найчастіше є мотив голуба та голубки. Вони символізували не лише вічну та ніжну любов, а були оберегами, зокрема, від пожежі [11: 36].

Всесвітнім символом став „голуб миру” Пабло Пікассо, що уособлює прагнення людей жити без воєн, у мирній злагоді [11: 37].

Одним із найпопулярніших птахів, що водяться в Україні, є **горобець**.

Слово *горобець* (діал. *воробець, воробень, горобей, горобель*) у сучасній українській мові функціонує у значенні „маленький сірий птах, який живе переважно поблизу житла людини” [14: Т.2: 135]: „Восени й горобець – багатий” (І. Муратов); „Воробці цвіркали та пишали, мов на дощ” (І. Франко); „А в горобейка жуїнка маленька, сидить на кілочку, пряде на сорочку, що виведе нитку, гороб'ю на свитку, остануться кінці – гороб'ю на штанці” (П. Чубинський); „Попуд тинами з гороблями живучи” (Б. Грінченко).

Лексема *горобець* походить від псл. **voгbъjъ*; етимологія неясна. Мовознавці припускають, що слово звуконаслідуване [5: Т.1: 570].

Синонімом до найменування *горобець* виступає *жевжик*: „Ох! поти жевжики вчачали, Поки всі ягоди на Вишні обдзюбали” (Є. Гребінка).

Від номена *горобець* утворюється зменшено-пестлива форма *горобчик*: „В зимові дні на стовпчиках, На кришах, на гілках сидять малі горобчики У сірих піджаках, (Г. Бойко).

Іменник *горобець* уживається з означеннями: *маленький, польовий, сірий* та ін.: „Горобець маленький, а серденько має” (Прислів'я та приказки).

Слово *горобець* входить до складу фразеологізмів, стійких народних порівнянь, загадок: *і горобець у роті не наслідив* – хто-небудь дуже голодний, зовсім нічого не їв [17: Кн.1: 190]; *стріляний горобець* – досвідчена, загартована життям, витривала людина, яку важко перехитрити, обдурити [17: Кн.1: 191]; „Горобець – на все уралець”; „Горобців боятися – проса не сіяти” (Прислів'я та приказки); *бідний як горобець безперий* – про зовсім бідну людину; *веселий як горобець* – про веселу, жваву людину [18: 39–40]; „Навіть в лютий морозець Не вгаває молодець. Цілий день цвірінька, скаче, Радий зимоньці неначе” [Горобець] (Загадка).

Лексеми *горобець, горобчик* трапляються в українських народних піснях, казках: „В Поториці нема води, випили горобці, Поторицькі гарні дівки, ще гарніші хлопці” (Пісня); „Так велосся, що через горобця усіх пташок злодіями стали називати” (Казка); „Горобчик на стовпчик сів. Холод. Голод. Не пив. Не їв” (Пісня).

Назва *горобець* є елементом скоромовки: „Летів горобець, сів на хлівець, А як вийшов стрілець, то утік горобець”.

Найменування птаха стало базою для творення прізвищ *Горобець, Горобко, Горобей* [13: Т.1: 235], *Воробей, Воробель, Воробець, Воробій, Воробйов, Воробок, Воробкевич* [13: Т.1: 169].

Старі люди говорять, що „коли горобці купаються, то буде дощ”.

На позначення самки *горобця* засвідчена назва *горобчиха*, а пташенята – *горобеня, горобенятко, гороб'я*.

Горобець – пташка, якій притаманна шлюбна символіка, а також символіка спритності, моторності, злодійства. Цей птах у народній традиції зажив недоброї слави: якщо б'ється в шибку, то в родині буде мрець чи якісь погані вісті. За народними віруваннями, очеретяний дідько (або Святий Семен) восени згуртував грішників-горобців і вітром проганяв їх на Лису гору, де нечиста сила використовувала їх як їжу взимку.

Існує легенда: коли Христа розп'яли, то горобці літали за ним і кричали: „Жив! Жив! Жив!” – і це спонукало мучителів далі катувати Христа. Господь прокляв горобця, заборонив летіти у вирій, зробив його маленьким і приробив на ніжках невидимі пуга, через те горобець не ходить, а скаче [4: 402].

Щоб горобці не шкодили посівам, хлібороби використовували спеціальні замовляння, споруджували опудала, пастки [10: 135].

Належне місце в орнітофауні посідає **дрізд (дрозд)**.

У сучасній українській мові лексема *дрізд (дрозд)* має значення „невеликий співучий птах, що живе у лісах, гніздиться на деревах, кушах, землі” [14: Т.2: 418]: „Дрізд перед негодою кричить” [Прислів'я та приказки]; „З одного куща випурхнув дрозд” (О. Донченко).

Слово *дрізд* походить від псл. *drozdzь (drozgzь) < * trozdzь*; очевидно, давнє звуконаслідуване утворення – від крику дрозда (*drtti*) [5: Т.2: 130].

Іменник *дрізд (дрозд)* може вживатися з означеннями *сизокрилий, співучий* та ін.: „Ось я чую співочого дрозда” (О. Копиленко); „Ліс обмірює оком сизокрилий дрозд” (А. Малишко).

Найменування *дрізд* засвідчене в українських народних казках: „Дрізд їй крикнув з деревини: – Гнати жабу з медицини!”

Назва *дрізд (дрозд)* стала базою для творення прізвищ: *Дрізд, Дрозд, Дрозда, Дрозденко, Дроздик* [13: Т.1: 332-334].

З *дроздом* пов'язані народні прикмети: „Якщо співають дрозди внизу ялини – рік буде сприятливий; якщо вище – ціни на хліб будуть середні; а якщо на верхівці, то ціни піднімуться так, що „сам заспіваєш і сам заскавулиш так жадібно, як дрізд той”.

На позначення самки *дрозда* функціонує найменування *дроздиха* (діал. *дроздиця*), а дитинчати – *дрозденя*.

Дрізд – свята пташка. Разом із іншими пташками вона співала Діві Марії в її Успіння. Згідно з повір'ям, у гнізді чорного дрозда лежить камінь, який має здатність приносити щастя тій людині, яка ним заволодіє. Свою молоду дружину дрізд восени доручає шурина, щоб той піклувався про неї взимку, а навесні просить шурина повернути її назад, бо влітку йому самому легко прогодувати її [4: 404].

Представником пернатих є **дятел**.

Найменування *дятел* (діал. *ятел [ятіл, ятіль]*) має значення „лісовий з довгим, гострим та міцним дзьобом птах, який добуває їжу з щілин кори дерева” [14:

Т.2: 451]: „Дятлові доводиться дерево дзьобом колупати і з-під кори комах видобувати” (О. Копиленко); „Вистукує барвистий ятел у кору стовбурів” (А. Шиян).

Лексема *дятел* походить від псл. **deŕelъ* / *deŕelъ* / **deŕelъ*; позаслов'янські зв'язки відсутні, етимологія неясна. Мовознавці пов'язують з псл. **delbtī*, **dьlbtī* «довбати», звідки **dьlbtьlъ* „той, що довбає” [5: Т.2: 154].

Номен *дятел* має синоніми: *жовна*, діал. *клювак*, *клюйдерезо*, *довбач*, *довбайло*: „Ворона крякне та жовна о пень сухой застукотить” (І. Франко); „Зляканий клювак порснув з-під вербового пенька” (І. Ле); „Птиця клюйдерезо вистукує, як ковач: тук-тук-тук, ніби молотком у кузні” (А. Хижняк); „Ой довбачу зелененький, довбачу, довбачу, А я бідна сиротонька, не смійся, багачу” (Пісня).

Іменник *дятел* може вживатися з означеннями: *працьовитий*, *рябий*, *червоноголовий* та ін.: „В дубову кору рябий дятел стука” (Я. Щоголів).

Назва *дятел* входить до складу приказок, порівнянь, загадок: „Хто би дятла знав, коли б не довгий ніс” (Прислів'я та приказки); „Попереду, мов дятел, тутукав кулемет” (П. Панч) (Порівняння); „Вірно людям я служу, їм дерева сторожу Дзьоб міцний і гострий маю, Шкідників ним здобуваю” [Дятел] (Загадка).

Використовується лексема *дятел* у лічилці: „Дядько-дятел на суку, Горобійко на току. А синиця-молодиця Полетіла до криниці”.

Найменування *дятел* трапляється в українських народних казках: „І зробилася з жінки чорна птаха – дятел-жовна, що літає по темних лісах і довгим дзьобом черв'яки добуває з дерев”.

Назва *дятел* стала базою для творення прізвищ *Дятленко*, *Дятлів* [13: Т.1: 349].

З *дятлом* пов'язана народна прикмета: „Дятел вистукує на всю округу – невдовзі піде дощ”.

На позначення дитинчати *дятла* вживаються номен *дятленя*, *дятленятко*.

Існує думка, що „село Жовтин (колись Желны) походить від власного імені Жовна, яке походить від місцевої назви двох птахів – це «дятел» та «вивілга»” [7: 105].

Дятел – священний птах небесного вогню; він в'є своє гніздо у хмарнім дереві, і гніздо це закуте зимовими холодами, відкривається навесні гілкою-блискавицею. Згідно з повір'ям, якщо дятел стукає в кут чийогось дому, то це – передвістя смерті. Дятла вважали пророчим птахом, бо він нібито був раніше людиною, та Бог за якийсь гріх його покарав. Кажуть, що коли цей птах спить, то стогне. Це від того, що безперестанку цілоденно довбає дерево.

В українців Карпат зі святом Великодня пов'язана легенда про походження дятла. Одного разу на Великдень рушив чоловік до лісу по дрова. Зустрів його старий дід і порадив повернутися. Коли він прийшов додому, то побачив багато грошей. Розбагатів чоловік. Наступного року, також на Великдень, знову пішов по дрова, щоб стати ще багатшим. Як і торік, з'явився той самий дід і сказав: „Відтепер будеш, чоловіче, цюкати по дереві до кінця світу”. І з нього зробився дятел [4: 404].

Важливе місце у світі пернатих посідає **жайворонок**.

Найменування *жайворонок* (*жайвір*, *жайворон*) функціонує у значеннях: 1. Польова чи степова співуча пташка родини жайворонкових. 2. Виріб з тіста, що формою нагадує жайворонка; булочка [14: Т.2: 503]: „Защебетав жайворонок, Угору летючи» (Т. Шевченко); „Перший жайвір увись злетів” (А. Малишко); „Високо вгорі співатимуть жайворони” (С. Склярєнко); „По хатках печуть пшеничні жайворонки із дзьобиком і крильцями” (Ю. Яновський).

Походження слова *жайворонок* остаточно не з'ясоване. На думку Л. Булаховського, перша частина слова пов'язана з жар, а на думку М. Рудницького – це один із варіантів префіксів, що виступають у германських мовах як *ga-*: *ge-*: *gi-*, а в слов'янських як *go-*: *ga-:ža-* (іє. *g[h]ē [5: Т.2: 503]).

В українській мові є зменшено-пестлива форма *жайворончок*: „Гріє сонечко! Усміхається Небо яснее, Дзвонить пісні Жайворончок” (І. Франко).

Іменник *жайворонок* уживається з означеннями: *безжурний*, *бравенький*, *веселий*, *дзвінкий*, *золотий*, *малий*, *невгомонний*, *перший*, *п'яний*, *сірий*, *співучий*, *щасливий* та ін.: „Із гордістю показував Данилко усім у школі свого бравенького жайворонка” (Ю. Яновський).

Слово *жайворонок* трапляється в приказці: „Собака жайворонка ловив та господаря загубив”.

Лексема *жайворонок* уживається в українських народних піснях та казках: „Ой ти, жайворонку, ранняя пташино, Ой чого ж ти так рано з виру вилітаєш?” (Пісня); „Колись була птиця-жайворонок царем, а царицею – миша, і мали вони своє поле” (Казка).

Засвідчена народна прикмета, пов'язана з *жайворонком*: „Як жайворонок заспіває – виводь плуг у поле”.

На позначення пташеняти *жайворонка* засвідчені назви *жайворонча*, *жайвороня*.

Жайворонок – чистий, „Божий птах”, що приносить весну на ниви й поля. Це один із перших птахів, який прилітає із вирію. У багатьох місцевостях із прильотом жайворонків починали оранку і сівбу. Дев'ятого березня на честь цих птахів, що цього дня прилітають із вирію, пекли до схід сонця „сорок пташків”, виходили з ними на горбки, у сад чи в поле і закликали весну.

Згідно з легендою, жайворонок виймав колючі терни з вінка розп'ятого Христа. Піднявшись у небо, він весь час молився. Потім раптом замовк, піднявся ще вище і полетів сповідатися до самого Бога. На Галичині відома легенда про походження жайворонка: „Бог підкинув високо вгору грудочку землі, з якої і стала ця сіра, як земля, пташка” [4: 404].

Про жайворонка казали, що навесні він бере соломинку в дзьобик, летить угору до сонця і співає: „Урожай, урожай, теплий дощ на врожай” [6: 216].

Представником орнітофауни виступає **журавель**.

У сучасній українській мові лексема *журавель* (*журав*) виступає зі значеннями: 1. Великий перелітний птах з довгими ногами, шиєю і прямим гострим дзьобом, живе у лісах та степових болотах. 2. Довга жердина, приладнана до колодязя як важіль для витягання води, або весь пристрій з такою жердиною. 3. Народний сюжетний танець, у якому танцюючі зображують журавлів [14: Т.2: 547]: „Десь у небі тужливо курликали журавлі, відлітаючи в теплий край” (В. Кучер); „Летіли журави понад Михаловці” (В. Сосюра); „Чутно, як хтось витягував воду з колодязя: довгий немазаний журавель немилосердно скрипить” (М. Коцюбинський); „Тут інші журавля скакали, А хто од дудочки потів” (І. Котляревський).

Слово *журавель* походить від псл. *žeravjь, споріднене з лит. gėrvė, лтс. dzėrve, прус. gerve, лат. grūs, а також дінд. járatē „співає”, „кличе”, двн. kerran „кричати”; іє. *gég- „хрипко кричати” [5: Т.2: 210].

Синонімом до лексеми *журавель* є *веселик*: „Виходять в поле сіячі, Веселиків веселі зграї” (М. Рильський).

Від найменування *журавель* утворюється зменшено-пестлива форма *журавлик*: „Журавлики-журавлі! Відірвались від землі, Піднялися, полетіли, Під хмарами, під синіми” (М. Шпак).

Іменник *журавель* може вживатися з означеннями: *дзвінкоголосий, довгоногий, довгоносий, ширококрилий та ін.*: „Сякий-такий журавель, сякий-такий довгоносий, сякий-такий довгоногий, сякий-такий виступає, конопельку все щипає” (П. Тичина).

Лексема *журавель* входить до складу прислів'їв та приказок, стійких народних порівнянь, загадок: „Унадився журавель до бабиних конопель”; „Лови журавля в небі” (Прислів'я та приказки); *довгоногий як журавель* – про довгоного людину; *нападає як журавель* – обережно береться до чогось [18: 56]; „Дивний ключ у небі лине, Не залізний, а пташиний. Цим ключем в осінній млі Відлітають...” [Журавлі] (Загадка).

Найменування *журавель* уживається в українських народних піснях та казках: „Не здіма крилята Журавель від ран. Вже й не закурличе, Де трава-бур'ян” (Пісня); „Ой ну, люлі-люлі, Ой ходив журавель Та на той пожар Та попик білі ніжки” (Колискова пісня); „– То спасибі ж, – мовить журавель, – Приходь же, лисичко, тепер до мене в гості” (Казка); „– Ось лежи, – каже, – ти, Журавлику, тут коло нори, а я тебе багном обляпаю, а як прийдуть стрільці ти лежи нерухомо, що б вони з тобою не робили” (Казка).

Слово *журавель* стало базою для творення прізвищ *Журавель, Журавленко* [13: Т.1: 368].

З *журавлем* пов'язані народні прикмети: „Журавлі летять високо – зима ще далеко”; „Журавлі летять низько – зима вже близько”.

На позначення самки *журавля* засвідчені найменування *журавка, журавлиця*, а дитинчати – *журавленя*.

Журавель – символ любові до рідного краю. Красивий сірий птах із чорним лобом і тім'ям, червоною ознакою на потилиці символізує безмежну любов до рідної землі [11: 89].

За народним віруванням, з веселим „кру-кру” повертаються навесні журавлі, бо несуть із вирію душі, що будуть навесні та влітку знову народжуватися. Тому, щоб весело і щасливо жилося цілий рік, треба, побачивши журавлів, казати, що то летять не журавлі, бо журба прийде, а „веселики”. З сумним „кру-кру” відлітають вони у вирій, бо несуть із собою грішні душі [4: 405].

Журавель – вісник весни: у народі помічено, що прилітає журавель через тринадцять тижнів після Різдва; відліт журавлів у вирій – найяскравіша ознака закінчення теплого періоду року [6: 227].

У лексиці української мови назви птахів становлять досить велику тематичну групу. Більшість найменувань праслов'янські. Для говорів характерні синоніми. Трапляються зменшено-пестливі форми назв.

Народ помітив цю велику кількість представників орнітофауни і використовує їх назви у численних українських народних піснях та казках, лічилках, скоромовках. Орнітоніми є компонентами у фразеологізмах, стійких народних порівняннях, загадках.

Уживаються означення, які характеризують пернатих. Вони завжди мають дуже виразне позитивне або негативне забарвлення. Від назв птахів утворюються прізвища, а також топоніми.

Спосіб життя і поведінка птахів лягли в основу багатьох прикмет, вірувань, звичаїв, легенд, у яких відбивається давнє світосприйняття українського народу, його уподобання, етика. Деякі з них стали своєрідними символами.

Від номенів птахів утворюються збірні іменники, назви на позначення самок, їхніх дитинчат.

Назви птахів є цікавим матеріалом для лінгвокраїнознавчих досліджень.

1. *Богущька Г.І.* Українські назви птахів // Укр. мова і літ. в шк. – 1982. – № 3. – С. 73–76.
2. *Бойко В.М.* Слово птах в українській мові // Культура слова. – К., 1986. – Вип. 31. – С. 26–27.
3. *Булашев Г.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992.
4. *Войтович В.* Українська міфологія. – К., 2002.
5. Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К., 1982-2006. – Т. 1–5.
6. *Жайворонок В.В.* Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К., 2006.
7. *Коваль А.П.* Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України. – К., 2001.
8. *Маслова В.А.* Лінгвокультурологія: Учеб. посібник для студ. высш. учеб. заведений. – М., 2001.
9. *Маценко Г.* Книга рекордів України. – Львів, 1997.
10. Пізнаймо Україну: Матеріали мовоукраїнознавчого словника-довідника „Україна в словах” / С.І. Терпелюк, С.А. Коропчук, С.О. Горожанова та ін. – Луцьк, 2004.
11. *Потапенко О.І., Дмитренко М.К., Потапенко Г.І. та ін.* Словник символів / За заг. ред. О.І.Потапенка, М.К.Дмитренка. – К., 1997.
12. *Прохоров Ю.Е.* Лінгвострановедение. Культуроведение. Страноведение. Теория и практика обучения русскому языку как иностранному: Метод. посібник для студ.-русистов и препод. рус. яз. иностранцам. – М., 1995.
13. *Редько Ю.К.* Словник сучасних українських прізвищ: У 2 т. – Львів, 2007.
14. Словник української мови: В 11 т. – К., 1970-1980.
15. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк та ін. – К., 2000.
16. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М., 1973.
17. Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. – К., 1993.
18. *Юрченко О.С., Івченко А.О.* Словник стійких народних порівнянь. – Х., 1993.

NAMES OF BIRDS AS AN OBJECT OF LINGUISTIC-COUNTRY STUDIES

Daria Dobrusynets

Ivan Franko National University of L'viv

The names of birds are been analyzed in the article in such aspects – the etymology of these names, ability to form diminutives, the potential to creating personal names and toponyms, etc. The

author described birds' nominations in nursery rhymes, idioms, comparisons, collations, riddles. The birds' nominations are been presented in the different genres of folklore and literature.

Key words: language, culture, linguistic-country studies, birds' nominations: raven, crow, rook, jackdaw, pigeon, sparrow, thrush, woodpecker, lark, crane.

НАЗВАНИЯ ПТИЦ КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВОСТРАНОВЕДЕНИЯ

Дарія Добрусинець

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

В статье рассмотрены названия птиц. Выяснено происхождение этих наименований, их способность образовывать уменьшительно-ласкательными формы, возможность быть базой при образовании фамилий, топонимов. Подано к ним синонимы. Рассмотрено их как элемент фразеологизмов, устойчивых народных сравнений, загадок, считалок. Указано на применение этих номенов в разных жанрах устного народного творчества и в художественной литературе.

Ключевые слова: язык, культура, лингвострановедение, названия птиц: ворон, ворона, гайворон, галка, голубь, воробей, дрозд, дятел, жаворонок, журавль.